

MICHAŁ SIERBA

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Łódź

ORCID: 0000-0002-3237-4635

Pobyt Zygmunta III Wazy w Tykocinie podczas zarazy 1630 r. a plany zwołania tam sejm w styczniu 1631 r.

Słowa kluczowe: Tykocin, Sejm, Zygmunt III Waza, Stanisław Kurosz, Podlasie

Keywords: Tykocin, parliament, Sigismund III Vasa, Stanisław Kurosz, Podlachia

W latach 1627–1632 na terytorium Rzeczypospolitej grasowała zaraza tzw. morowego powietrza, która pojawiła się w trakcie zmagañ ze Szwecją o ujście Wisły¹. Była to najprawdopodobniej największa epidemia na terenie zjednoczonego państwa za panowania Zygmunta III Wazy. Zaczęła się rozprzestrzeniać w momencie zakończenia działań wojennych w związku z przemarszami opuszczających Prusy Królewskie żołnierzy². Jej apogeum przypadło na 1630 r. W drugiej połowie tego roku Zygmunt III wraz z rodziną przybył do podlaskiego Tykocina, gdzie chciał przeczekać niebezpieczeństwo. Wtedy też rozpatrywano możliwość zwołania sejm w tym mieście, na wypadek, gdyby w Warszawie epidemia do tego czasu nie ustała.

O wspomnianych okolicznościach informacji dostarczają listy sługi Radziwiłłowskiego Stansiaława Kurosza. Kurosz urodził się ok. 1584 r. w Woli Kuroszowej, położonej w ówczesnym województwie sandomierskim³. Był jednym z najbardziej zaufanych sług księcia Krzysztofa II Radziwiłła, na którego służbę wstąpił najpóźniej w 1621 r., gdy został starostą w należących do magnata podlaskich dobrach

¹ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 VIII 1629, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 375; S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 7 IX 1629, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 378–380; GIEDROYĆ 1899, s. 55; SIERBA 2016, s. 45, 50–51.

² Sytuację dobrze obrazuje fragment kroniki: „Wojsko polskie zaciągnawszy od szwedzkiego chorób, zarazone z sobą do kraju przyniosło powietrze, które szerząc się w Mazowszu i Wielkiej Polsce, niezliczone ludu mnóstwo o śmierć przyprawiło, tak iż widzieć było wiele miast i wsi bez swoich mieszkańców”. BIELSKI 1764, s. 790.

³ GAJDKA 2005, s. 115.

orlańskich⁴; funkcję tę pełnił do 1635 r.⁵ Książę wykorzystywał jego zdolności i koneksje. Kurosz nie tylko jeździł jako jego poseł bądź przedstawiciel na sejmy i sejmiki, lecz także prowadził w imieniu księcia poufne rozmowy z Zygmuntem III, jego synami, senatorami i ich sługami⁶. Patron darzył go najwyższym zaufaniem, na co wskazuje zaangażowanie Kurosza w tzw. spisek orleański⁷. Pełnił on również rolę łącznika księcia z Koroną. Przez jego ręce przechodziła większość korespondencji Radziwiłła, a uzyskane zewsząd informacje przekazywał swemu panu za pośrednictwem obficie zachowanych do dziś listów⁸. Zmarł w 1646 r.⁹

Jak wspomniano, ze względu na szerzącą się zarazę Zygmunt III we wrześniu 1630 r. opuścił Warszawę i pojechał do Osiecka¹⁰, by następnie przez Bielsk udać się do Tykocina, do którego dotarł w połowie października¹¹. Później miała do niego dołączyć rodzina (królewicz Władysław zatrzymał się w pobliskim Knyszynie¹²). Króla podejmował na zamku Krzysztof Wiesiołowski marszałek nadworny litewski i starosta tykociński¹³.

Już na początku września 1630 r. (na długo przed wyjazdem króla z Warszawy) pojawił się pogląd, że sejm, którego rozpoczęcie zaplanowano na 16 października, należało ze względu na zarazę przenieść na listopad–grudzień 1630 lub nawet sty-

⁴ M. Berzeński do K. Radziwiłła, Zabłudów, 2 IV 1621, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/II, s. 18.

⁵ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 2, 22.

⁶ SIERBA 2016, s. 43.

⁷ Vide „*Spisek orleański*” 1990.

⁸ Vide AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080.

⁹ Więcej informacji o Stanisławie Kuroszu vide: GAJDKA 2005, s. 114–118; AUGUSTYNIAK 2001; BAGIŃSKA 2013; SIERBA 2017.

¹⁰ M. Berzeński do K. Radziwiłła, Załudów, 13 IX 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/IV, s. 54. Uczynił tak samo podczas pierwszego ataku zarazy w stolicy w 1629 r. S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 1 XI 1629, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 403–404.

¹¹ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 13 IX 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 541; S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 5 X 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 545–546. Pod koniec 1629 r. w mieście, starostwie i na zamku tykocińskim panowała zaraza. Informował o tym w liście Maciej Berzeński: „W Tykocinie w mieście i na zamku, po folwarkach i wsiach koło Tykocina barzo wielkie powietrze”. M. Berzeński do K. Radziwiłła, Zabłudów, 25 XI 1629, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/III, s. 99. Jednakże niespełna rok później epidemia w okolicy ustąpiła. Mieszkańcy Podlasia bali się, że król wraz ze dworem okaże się nowym jej zarzewiem. M. Berzeński do K. Radziwiłła, Zabłudów, 21 X 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/IV, s. 59; S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla 5 X 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 545–546.

¹² S. Kurosz do K. Radziwiłła, Zabłudów, 27 X 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 549.

¹³ Krzysztof Wiesiołowski (ok. 1575–1637), syn Piotra, marszałek wielki litewski (od 1635), marszałek nadworny litewski (od 1622), krajczy litewski (od 1620), stolnik litewski (od 1604), podstoli litewski (1600). Był również m.in. leśniczym przelomskim, perstuńskim nowodworskim, tykocińskim, ciwunem wileńskim, niewodniczym grodzieńskim, starostą berzeńskim, wasilkowskim, suraskim i mielnickim. Przed 1616 r. ojciec scedował na niego starostwo tykocińskie. AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 149, k. 99; SIERBA 2015, s. 89–90; WOLFF 1885, s. 170, 180, 227, 301, 318; WRÓBEL 2009, s. 181–183.

czeń 1631 r. Początkowo pomysłowi temu najbardziej sprzeciwiał się sam król¹⁴, zdawszy sobie jednak sprawę z powagi sytuacji, zmienił decyzję. W konsekwencji 14 i 15 września rozesłano uniwersały przesuujące termin rozpoczęcia sejmku na 8 stycznia 1631¹⁵. Ponieważ w listopadzie 1630 r. morowe powietrze wciąż utrzymywało się w Warszawie, możliwość zorganizowania tam obrad w wyznaczonym terminie stanęła pod znakiem zapytania¹⁶.

Kluczowy dla interesujących nas zdarzeń jest list Kurosza z 23 listopada 1630, w którym pisał:

O sejmie takie u dworu mowy: „Jeśli Pan Bóg uśmierzy na czas powietrze na czas naznaczony 8 January w Warszawie będzie. *Sin minus*, o prolongacyjnej Król JMśc nie myśli i mówić z sobą nie da, ale w Tykocinie odprawować go chce”. Do czego widzę wszyscy IchMście skłonni. Jeden tylko JMśc Książd Kanclerz Koronny [Jakub Zadzik — M.S.] nie chce na to pozwolić... Obawiam się, aby sejm (jeśliby w Warszawie Pan Bóg nie uciszył powietrza) w Tykocinie był¹⁷.

Tykocin nie wywarł na staroście orlańskim dobrego wrażenia. Słusznie obawiał się on, że miasto wraz z okolicą nie są przygotowane, by gościć uczestników sejmku. W liście podał argumenty przeciw takiemu pomysłowi. W chwili, gdy Kurosz opisywał swoje obawy, król miał przy sobie dość szczupły dwór i nielicznych senatorów, „a przecie i drogość wielka, i o stanowiska tak trudno, że we dwóch we trzech milach od Tykocina po wsiach i dworach królewskich i szlacheckich stanowiska mają”. Dodać należy, że miasto niewiele wcześniej zniszczył pożar¹⁸, co dodatkowo zmniejszyło liczbę kwater dla posłów, którzy mieliby przybyć na obrady:

W mieście, które pogorzało, na jednego konia gospody nie najdzie — taki ścisk. Sam się nie mógł długo na gospodkę zdobyć i u Pana Polanowskiego miła od Tykocina musiałem być, aż po tym JMśc Pan Podstoli Koronny [Jerzy Ossoliński — M.S.] kazał mi czeladzi swej izdebki w gospodzie jednej ustąpić. Pana Boga wszyscy proszą, aby w Warszawie sejm był¹⁹.

Ogólny stosunek starosty do miasta dobrze oddaje ustęp jego listu z 2 stycznia 1630: „Nierad bym mieszkał i darmo się bawił w tak zgniłym Tykocinie”²⁰.

Jednakże — jak wskazuje pierwszy z przytoczonych fragmentów — senatorowie na sprawę tę patrzyli inaczej i byli gotowi odbyć sejm właśnie w Tykocinie. Kurosz przytoczył następującą opinię wojewody derpskiego (dorpackiego) Kaspera

¹⁴ SEREDYKA 1978, s. 53, 90.

¹⁵ *Akta sejmikowe* 1932, s. 118; HORN 1968, s. 25.

¹⁶ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 558.

¹⁷ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 558–559.

¹⁸ Pożar miał miejsce na przełomie 1627 i 1628 r. AGAD, KsGrBr, sygn. 23, k. 549v; sygn. 28, k. 963.

¹⁹ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 559.

²⁰ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Tykocin, 2 I 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 415.

Denhoffa: „Odpowiedział mi JMśc, że daleko niesposobniejsze miejsce było w Jedlnej we wsi, a przecie tam sejmy bywały”²¹. Zamek tykociński przypadł do gustu nie tylko senatorom, lecz także królowi. Denhoff przekazał Kuroszowi następującą opinię władcy:

Gdyby miał Król JMśc odmienić sobie rezydencję, pewnie by nie pogardzał domem KsJMci [Krzysztofa II Radziwiłła — M.S.], ale iż w Tykocinie zdrowie dobre i powietrze wszytkiemu Królestwu JejMści służy, i rezydencja do smaku przypadła, tedy nie myśli Król JMśc ruszyć się stąd, aż po święciech w tydzień, żeby w wilię sejmu zaczęcia mógł być, da Pan Bóg, w Warszawie²².

W innym miejscu donosił natomiast: „Do smaku rezydencja mu [królowi — M.S.] przypadła w Tykocinie. Po sejmie, jeśli by w Warszawie był, tu nazad chce się wrócić i tu rezydować”²³.

Z wymienionych w liście senatorów przeciwny sejmowi w Tykocinie był tylko Jakub Zadzik. Jedną z przyczyn takiej postawy mogła być niska jakość i ograniczona dostępność artykułów spożywczych, o czym również wspominał Kurosz. Kanclerz wielki koronny zwrócił się o pomoc w tej sprawie do sługi Krzysztofa II Radziwiłła, Macieja Berzeńskiego, który pełnił funkcję zarządcy dóbr zabłudowskich: „Pisał do mnie JMśc Książd Kanclerz dla piwa dobrego, abym go obesał, że w Tykocinie barzo złe piwa, i o polec słoniny”²⁴. W podobnej sprawie Zadzik pisał również do Kurosza: „Jego Mśc Książd Kanclerz Koronny przez sługi swoje przymawia się, aby go leguminami z majątności WKsMści [Krzysztofa II Radziwiłła — M.S.] do Tykocina WKsMśc rozkazał obesać”²⁵.

Zygmunt III w Tykocinie wypełniał obowiązki królewskie: zatwierdzał i nadawał przywileje, udzielał audiencji, a także spędzał czas na mniej oficjalnych spotkaniach i wspólnych posiłkach. Ponadto — jak się wydaje — przebywał również z rodziną, odpoczywał i nabierał sił, wcześniej dość nadwątłych²⁶. W Tykocinie miała się też odbyć rada senatu, gdyż przy królu — oprócz rodziny i dworu — obecnych było od kilku do kilkunastu senatorów i ministrów²⁷. Wśród nich poza

²¹ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 559. Chodzi o zjazd w Jedlni w 1413 r.

²² S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 555.

²³ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 560.

²⁴ M. Berzeński do K. Radziwiłła, Zabłudów, 15 XII 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/IV, s. 71. Berzeński już wcześniej przesłał Zadzikowi „mąki pytlowanej beczek 4, mąki razowej beczek 6, owsa beczek 30, kapłonów karmnych 10, kurów 30, gęsi 20, wołu karmnego 1, jałowic 2, wieprza karmnego 1, masła fasek 3, syrów 60”. AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/IV, s. 73.

²⁵ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Zabłudów, 27 X 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 552.

²⁶ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 553–560; J.K. Madaleński do K. Radziwiłła, Tykocin, 18 I 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 9066; AGAD, KsGrBr, sygn. 28, k. 962–962v; Riksarkivet, Skoklostersamlingen, sygn. E9636, k. 80v–92v.

²⁷ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 558.

wymienionymi Zadzikim, Wiesiołowskim, Denhoffem i Ossolińskim obecni byli na pewno podkanclerzy koronny Tomasz Zamoyski, podskarbi wielki litewski Stefan Pac, podskarbi nadworny litewski Jan Rakowski oraz wojewoda wileński Lew Sapieha²⁸. Ponadto prawdopodobna jest również obecność Hieronima Radomickiego, który w Tykocinie uzyskał nominację na województwo inowrocławskie, kasztelana mińskiego Jana Alfonsa Lackiego, Jana Tyszkiewiczza, który w Tykocinie uzyskał nadanie urzędu wojewody kijowskiego, oraz marszałka nadwornego koronnego Stanisława Przyjemskiego²⁹.

Czarny scenariusz Kurosza nie ziścił się. Uniwersałami z 14–18 grudnia 1630 Zygmunt III przesunął sejm z 8 na 29 stycznia 1631 następnego roku, na miejsce obrad wyznaczając Warszawę. Decyzja ta motywowana była nieustąpieniem zarazy i złym zdrowiem władcy³⁰. W styczniu jego samopoczucie znacznie się poprawiło, a zarazem zelżało morowe powietrze w Warszawie³¹, wciąż jednak dochodziło do zachorowań (i to nawet na zamku królewskim), ich skala jednak znacznie się zmniejszyła. Zygmunt III opuścił Tykocin 18 stycznia i udał się do Warszawy³². Dla uczczenia pobytu króla na zamku i w podzięce za uchronienie go przed morem Krzysztof Wiesiołowski ufundował w kościele bernardyńskim w Tykocinie ołtarz boczny św. Sebastiana z marmurową tablicą inskrypcyjną³³.

Na koniec należy się zastanowić, czy rzeczywiście sejm w Tykocinie mógłby się odbyć. Wydaje się to mało prawdopodobne, lecz możliwe. Znane są przypadki organizowania sejmów i zjazdów szlacheckich w średniej wielkości miejscowościach. Przykładem może być Parczew (Parczów) w ówczesnym województwie lubelskim, gdzie obrady trwały między 24 czerwca a 7 sierpnia 1564 r.³⁴, a wcześniej miały miejsce zjazdy polsko-litewskie³⁵. W 1564 r. odbył się również sejm litewski w Bielsku (dziś Bielsku Podlaskim)³⁶. Parczew i Bielsk były jednak ośrodkami większymi od Tykocina. Należy również podkreślić, że sejmy te odbyły się w bardziej sprzy-

²⁸ S. Kurosz do K. Radziwiłła, Orla, 23 XI 1630, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 553–557; S. Kurosz do K. Radziwiłła, Tykocin, 3 I 1631, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 580–581.

²⁹ Riksarkivet, Skoklostersamlingen, sygn. E9636, k. 80v–81, 87–88, 89v–91; *Urzędniczy* 1992, s. 88.

³⁰ AGAD, KsGrBr, sygn. 28, k. 962–962v; HORN 1968, s. 25; SEREDYKA 1978, s. 90–91.

³¹ SEREDYKA 1978, s. 93.

³² S. Kurosz do K. Radziwiłła, Tykocin, 3 I 1631, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 580–581. Król „wyjeżdża do Warszawy, gdzie od powietrza jeszcze nie wolna cała, bo w zamku samym ludzi czworo powietrzem umarło”. S. Kurosz do K. Radziwiłła, Tykocin, 4 I 1631, AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 585.

³³ Pełne brzmienie napisu w polskim tłumaczeniu w: KOCHAŃSKI 2013, s. 93.

³⁴ KONOPCZYŃSKI 1948, s. 14. W zamyśle miał to być sejm polsko-litewski, jednak Litwini nie zjawili się. SZCZYGIEL 2001, s. 23.

³⁵ Vide: *Akta unii* 1932, s. 117; SOCHACKA 1986–1987, s. 65–80.

³⁶ KONOPCZYŃSKI 1948, s. 14.

jających warunkach, gdy zaraza i nieurodzaj nie powodowały drożyzny na rynku spożywczym i nie utrudniały funkcjonowania kraju.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], AR [= Archiwum Radziwiłłów], dział V, sygn.: 637, 8080, 9066, dział XXV, sygn. 2904; ASK [= Archiwum Skarbu Koronnego], dział XLVI, sygn. 149; KsGrBr [= Księgi grodzkie brańskie], sygn.: 23, 28 Riksarkivet (Sztokholm), Skoklostersamlingen, sygn. E9636

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- Akta sejmikowe* 1932 = *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, wyd. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1932
- Akta unii* 1932 = *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. Stanisław Kutrzeba, Wojciech Semkowicz, Kraków 1932
- AUGUSTYNIAK 2001 = Urszula Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001
- BAGIŃSKA 2013 = Elżbieta Bagińska, „Polityka wyznaniowa Radziwiłłów birżańskich na Podlasiu w XVII w.”, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Henryka Rucińskiego, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2013
- BIELSKI 1764 = *Kronika Marcina Bielskiego niegdyś w Krakowie drukowana, teraz znowu z doprowadzeniem aż do Augusta II przedrukowana*, w: *Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zawartych*, wyd. Franciszek Bohomolec, t. I, Warszawa 1764
- GAJDKA 2005 = Krzysztof Gajdka, *Nowe przyczynki do biografii Stanisława Kurosza [ok. 1580/1584–1646], siedemnastowiecznego starosty Orli*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2005, 23, s. 114–118
- GIEDROYĆ 1899 = Franciszek Giedroyć, *Mór w Polsce w wiekach ubiegłych*, Warszawa 1899
- HORN 1968 = Maurycy Horn, *Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647*, „Studia Historyczne”, XI, 1968, 1, s. 13–31
- KOCHAŃSKI 2013 = Antoni Kochański, *526 lat dziejów Tykocina na tle historii Polski*, Białystok 2013
- KONOPCZYŃSKI 1948 = Władysław Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948
- SEREDYKA 1978 = Jerzy Sereyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632). Zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Opole 1978
- SIERBA 2015 = Michał Sierba, *Tykociński przytułek wojskowy w XVII w. Funkcje społeczne i militarne*, „Acta Universitatis Lodzianae” folia historica, XCV, 2015, s. 89–98
- SIERBA 2016 = Michał Sierba, *Morowe powietrze w Orli, na Podlasiu i w Rzeczpospolitej w listach urzędników podlaskich Krzysztofa II Radziwiłła — Macieja Berzeńskiego i Stanisława Kurosza*, „Studia Podlaskie”, XXIV, 2016, s. 41–59
- SIERBA 2017 = Michał Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017

- SOCHACKA 1986–1987 = Anna Sochacka, *Zjazdy polsko-litewskie w Lublinie i Parczewie w czasach Władysława Jagiełły*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” sectio F, XLI–XLII, 1986–1987, 3, s. 65–80
- „Spisek orleański” 1990 = „Spisek orleański” w latach 1626–1628, oprac. Urszula Augustyniak, Wojciech Sokołowski, Warszawa 1990
- SZCZYGIEŁ 2001 = Ryszard Szczygieł, *Parczew za Jagiellonów*, w: *Dzieje Parczewa 1401–2001*, red. Marek Jędrych, Parczew–Lublin 2001, s. 9–26
- Urzędnicy 1992 = *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. Krzysztof Chłapowski, Stefan Ciara, Łukasz Kądziera, Tadeusz Nowakowski, Edward Opaliński, Grażyna Rutkowska, Teresa Zielińska, Kórnik 1992 (Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w. Spisy, X, red. Antoni Gąsiorowski)
- WOLFF 1885 = Józef Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885
- WRÓBEL 2009 = Wiesław Wróbel, *Fundacje kościelne białostockiej linii rodu Wiesiołowskich w XVI i XVII w.*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, seria Zeszyty Historyczne, X, 2009, s. 165–215

